

Lollok, Marek

Východiska

In: Lollok, Marek. *Kritika v pohybu : literární kritika a metakritika 90. let 20. století*. Vydání první Brno: Masarykova univerzita, 2019, pp. 9-23

ISBN 978-80-210-9416-1; ISBN 978-80-210-9417-8 (online ; pdf)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/141944>

Access Date: 01. 12. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Úvod

Ústředním tématem naší knihy je česká literární kritika a metakritika 90. let 20. století, a to především v podobě, v níž se projevovala v literárních (kulturních) časopisech a periodikách sledované doby.

Vytčené období je z hlediska literární kritiky obdobím mimořádně produktivním, a to jak kvantitativně, tak kvalitativně.¹ Je to důsledkem řady spolu úzce souvisejících jevů. Především: následkem paradigmatické změny společensko-politického uspořádání v roce 1989 zaniká cenzura,² což samo o sobě znamená zásadní proměnu podmínek literární komunikace. V relativně krátké době se velmi rychle zmnožují kanály, jimiž tato komunikace probíhá, a prakticky ze dne na den přestává platit dosavadní rozčlenění literatury na tři v podstatě suverénně existující komunikační okruhy (oficiální, samizdatový, exilový). Rozštěpené národní písemnictví, jehož kontinuita a organický vývoj byly podle mnohých³ historickými zvraty

---

1 Toto tvrzení je jistě relativní: vztázným bodem jsou nám především dvě desetiletí předcházející, charakteristické omezenými publikačními možnostmi jak co do množství potenciálních publikačních platform, tak z hlediska faktické svobody veřejného projevu.

2 Alespoň ve smyslu odstranění silné státní a institucionalizované regulace. Touto změnou začíná období, kdy se kontrola periodického i neperiodického tisku ze strany státu maximálně přiblížila ideálnímu typu liberální cenzury, pro níž je charakteristický „přesun ve směru od státní cenzury k restriktivním intervencím nestátních aktérů a od institucionalizované cenzury k mechanismům strukturální regulace kulturní produkce“ (WÖGERBAUER, M., PÍŠA, P., ŠÁMAL, P. a JANÁČEK, P. *V obecném zájmu: cenzura a sociální regulace literatury v moderní české kultuře 1749–2014*. Praha: Academia, 2015, sv. 2, s. 1363–1364).

3 Viz např. POLÁČEK, J. *Literární kritika 20. století*. Díl 2, (1945–1997). Brno: Akademické nakladatelství CERM, 1997, s. 17; MED, J. *Spisovatelé ve stínu*. Praha: Portál, 2004, s. 5 nebo KARFÍK, V. *Od organizací k obcím. Literární noviny*. 1990, roč. 1, č. 1, s. 1.

ve 20. století nejednou uměle porušeny, se tak opět sceluje, na druhou stranu nelze přehlédnout brzy se prosazující novou, subtilnější diferencovanost. Formují se či obnovují nejrůznější proudy, styly, poetiky a tradice, které v 90. letech vstupují do živé interakce, již je možno pozorovat v řadě konkrétních literárněkritických projevů odrážejících rozličné osobní i skupinové názory, preference, inklinace, animozity apod.

Příčinou literárního a spolu s ním také literárněkritického boomu přitom není jen nastolení publikační svobody *per se*, ale také – alespoň po jistou dobu na počátku 90. let – prokazatelně zvýšený zájem veřejnosti jak o literaturu, tak o její reflexi. Z pochopitelných důvodů je u čtenářů, ale i u nakladatelů, redaktorů, učitelů a také kritiků v první fázi příznačný především enormní hlad po literatuře dříve běžně nedostupné, nějakým způsobem státně restringované, tj. hlavně disidentské a exilové. Zvýšené poptávce odpovídá nabídka: vedle rapidního nárůstu knižní produkce vzniká, popřípadě se obnovuje množství literárních a kulturních časopisů, které se myšleni o literatuře a zejména jeho specifickému druhu – literární kritice – věnují (připomeňme, že také denní tisk, přinejmenším v prvních revolučních letech, poskytuje literární reflexi v příslušných rubrikách, popřípadě specializovaných přílohách nikoli nevýznamné zázemí).⁴ Není tomu tak napořád. Řada nakladatelských a vydavatelských projektů včetně literárněkritických aktivit dříve či později naráží na v předchozím systému eliminované vlivy tržního prostředí, které v mnoha případech měly za následek zánik či aspoň zásadní transformaci původních, nejednou značně ambiciózních publikačních záměrů. V průběhu sledovaného období se totiž naznačený zájem veřejnosti o literaturu a literární kritiku vlivem různých vnějších i vnitřních faktorů⁵ postupně proměňuje a v pozdějších letech oproti těm počátečním do značné míry opadáva, což se projevuje i na četnosti literárněkritických a metakritických projevů ve veřejném prostoru, jejich povaze a významu, který je jim, ať už profesionály, nebo laiky přisuzován.

Další z podstatných změn po roce 1989, znamenající výraznou stimulaci myšlení o literatuře včetně literární kritiky, je (možnost) otevření se dříve regulovaným zahraničním vlivům, tj. zejména těm literárním a literárněvědným trendům, proudům a tendencím, které se při dosavadním centralismu, izolacionismu⁶ a cenzuře v českém kontextu nemohly svobodně rozvíjet, popřípadě mohly být reflektovány

4 Zde se do určité míry navazuje na dědictví z předlistopadové éry, kdy existovalo pouze minimum povolených literárních časopisů (Literární měsíčník, Tvorba, Kmen), takže úlohu platformem literární publicistiky suplovala jiná periodika, a zároveň na to, že literární kritika objevující se v denním tisku krátce před rokem 1989 (např. v Rovnosti, Zemědělských novinách aj.) si díky nadstandardní práci řady přispěvatelů, kterým z různých důvodů nebylo umožněno ve větší míře publikovat jinde (konkrétně např. Zdeňka Kožmína, Jiřího Trávníčka, Pavla Janáčka), získala jisté renomé.

5 Pokud zůstaneme u relativně blízkých oblastí, literatuře konkuruje hlavně rychle se rozvíjející žurnalistika a publicistika, později též veškeré aktivity související s novými komunikačními médii.

6 Přesněji řečeno šlo o oficiální jednostrannou orientaci na umělecké a společenskovědní dění ve východním bloku.

pouze v omezené míře. Na rozdíl od předchozího období může být volně šířena a svobodně diskutována zahraniční primární i sekundární literatura, ať už starší, či soudobá, ať už v původním znění, nebo v překladech. České prostředí se tak takřka bez jakýchkoli zábran může konfrontovat například s myšlenkami postmodernismu, (post)strukturalismu, feministických, genderových a dalších do té doby oficiálně upozadovaných, protože nemarxistických či jinak dřívějšímu režimu nevyhovujících proudů a teorií.

*

Všechny prozatím obecně zmíněné jevy, jejichž popis a výklad budeme na následujících stránkách rozšiřovat a prohlubovat, patří k důvodům, proč jsme se naši knize rozhodli dát metonymický (třebaže ne příliš originální)⁷ název *Kritika v pohybu*, doplněný upřesňujícím dodatkem *Literární kritika a metakritika 90. let 20. století*. Domníváme se, že je pro zvolené téma případný, neboť dobře vystihuje základní situaci a povahu literárněkritického myšlení daného období: atribut „v pohybu“ vyznačuje především procesuální charakter sledovaného módu myšlení o literatuře a zároveň poukazuje na to, že daná éra je fází určitých (nemalých) posunů a změn. Je však třeba hned podotknout, že řada „pohybů“ byla nastartována ještě před rokem 1989, a to zejména v návaznosti na postupné uvolňování společenských poměrů v Sovětském svazu (tzv. perestrojka a glasnost), jež se postupně projevovalo i u nás; s jistým zjednodušením bychom tedy mohli říct, že změna režimu tento vývoj „jen“ podstatně urychlila.

Onen pohyb, přesněji řečeno pohyby, jež kritika v dané době obrazně podstupuje a jež se v ní dějí, jsou patrné zejména ve srovnání s obdobím předcházejícím, označovaným běžně jako normalizace. Zároveň – pokud už můžeme s jistým odstupem soudit – se zdá být tehdejší metakritické a literárněkritické myšlení poměrně dynamičtější, obrazně řečeno „bouřlivější“ a také jaksi diferenciovanější a subtilnější než dnes, kdy se literární kritice vlivem různých okolností – především právě ve srovnání s léty devadesátými – přece jen dostává méně prostoru i pozornosti.⁸ Při celkovém pohledu je dění v dané oblasti literárněvědného myšlení ve sledova-

7 Stejný titul použila v polovině sledované periody pro svou úvahu nad tehdy vzniknuvší Kritickou Přílohou Revolver Revue Růžena Grebeníčková. Třebaže se v předmětném článku zabývá analýzou pouze jednoho aktuálního jevu (tj. vybraných čísel uvedeného časopisu), její volba dokládá, že i soudobými aktéry bylo dění v literární kritice 90. let vnímáno jako mimořádně dynamické, přelomové (srov. GREBENÍČKOVÁ, R. *Kritika v pohybu. Kritický sborník*. 1995, roč. 15, č. 1–2, s. 90–93).

8 Mezi negativními, poněkud omezujícími faktory máme na mysli také skutečnost, že se projevy literární kritiky ve stávajícím systému hodnocení vědecké činnosti (bodování na základě Rejstříku informací o výsledcích – RIV) nepovažují za relevantní vědecký výsledek. Mohou být uplatňovány nanejvýš jako tzv. popularizační texty, popřípadě „účelové publikace“, které ovšem v hierarchii sledovaných výsledků akademické tvůrčí práce zaujímají o poznání nižší příčku než bodované „rivové“ položky. V této situaci pak nelze vyloučit (ba naopak, asi je to nutno předpokládat, třebaže vždy lze najít čestné výjimky), že řada bohemistů a znalců souvisejících disciplín – především z akademického prostředí – napíná svou publikační energii a potenci jen do určitých, v tomto systému oceňovaných (tedy „rentabilnějších“)

ném časovém úseku nesporně velmi inspirativní, ba namnoze dodnes směrodatné, a proto mu věnujme pozornost nejen z důvodů historických, ale i současných.

Cíle a metoda

Hlavním cílem této práce je charakterizovat českou literární kritiku a metakritiku 90. let 20. století v její dynamice a procesualnosti. Představujeme dominující témata a obecnější vývojové tendence, přičemž nás v jejich rámci zajímá především utváření a projednávání literárněkritických měřítek, resp. hodnot a norem prosazovaných v uvedené době. Zohledňujeme zejména rozsáhlejší a děletrvající diskuze a polemiky, příležitostně se však zabýváme také jinými zásadními příspěvky, fenomény či kauzami. Na patřičných místech pak rovněž zaostrujeme na ohlasy konkrétních beletristických knih, a to zásadně těch, které ve své době literární kritiku podněcovaly nejvíce.

Přitom nás zajímá nejen obsahová, ale do značné míry i formální a kontextuální stránka věci, tedy tzv. diskurz literární kritiky 90. let. Tento polysémantický pojem chápeme v jeho širším významu, tedy jako termín, který je svou extenzí nadřazený pojmu text. Jak uvádí Jana Hoffmannová, diskurz v tomto pojetí zahrnuje nejen sdělení (text), ale i autora, adresáta sdělení a bezprostřední (nebo i rozsáhlejší) situační kontext – proto bývá definován též jako „integrováný celek textu a kontextu“ či jako „spojení jazykové realizace interakce a jejího kontextového přesahu“.⁹

Kromě hledání odpovědí na otázku *Co?*, tedy co se v daných letech na poli literární kritiky a metakritiky projednávalo, se proto v mnoha případech nevyhnutelně zabýváme i otázkou *Jak?*, tj. jaké jazykové, rétorické a vůbec komunikační strategie přitom byly využívány, a také v jaké situaci a za jakých okolností se tak dělo. Činíme tak s vědomím, že mezi těmito otázkami nelze stanovit jednoznačný, ostrý předěl, neboť obzvláště v oblasti literární kritiky jsou tyto aspekty vzájemně vždy úzce provázány. Tento komplexní přístup, jakkoli náročný a zřejmě v úplnosti nerealizovatelný, by nám měl napomoci přiblížit předmět bádání nikoli jako soubor jednotlivých, navzájem zcela disparátních a mimočasových jevů, ale v širším horizontu a propojení. V závislosti na zkoumaném aspektu literární kritiky 90. let pak v jednotlivých kapitolách i jejich oddílech volíme míru konkrétnosti a zobecnění a také postup výkladu: některé otázky vyžadují přístup spíše deduktivní, směřující od charakteristiky širších souvislostí věci k pozorování jejích specifík v dobových textech (kapitoly *Kritika postmoderní* a *Kritika katolická, křesťanská,*

žánrů a publikačních platform, tj. že aktivitu v rámci kdysi patrně prestižnějšího literárněkritického diskurzu více či méně ponechává na jiných...

9 HOFFMANNOVÁ, J. *Stylistika a-: současná situace stylistiky*. Praha: Trizonia, 1997, s. 8.

spirituální...), pro jiné je naopak vhodnější výklad opačný, tj. induktivní, počínající přísně u textů (kapitoly Retrospektivy, Anticipace, Kritické reflexe – knihy, ohlasy, kontexty a do značné míry také kapitola Spory o autenticitu).

Řečeno negativně, v této knize se nezabýváme systematickým představováním příslušných kulturních a literárních periodik, tzn. – pokud to není pro náš výklad nezbytné – neuvádíme detailnější informace o skladbě a proměnách redakcí, redakčních rad, struktuře a proměnách rubrik a jiných vesměs technických záležitostech (tyto informace může čtenář snadno dohledat jinde, u stále existujících periodik dokonce v průběžně aktualizované podobě).¹⁰ Cílem též není prezentovat ucelené („encyklopedické“) portréty či medailony osobností literární kritiky 90. let, a to ani těch nejaktivnějších; naopak nás v příslušných souvislostech zajímají především textové aktivity a výstupy tehdejších aktérů a spolu s nimi pozice a role, kterou zaujímají v širším literárněkritickém diskurzu sledované doby. Vedle systematického hlediska se tak při analýze sledovaných jevů rovnocenně snažíme mít na zřeteli také hledisko pragmatiké, funkční.

„90. léta“

Zatímco vytyčení počátku sledovaného období v závěru roku 1989 se zřejmě bude jevit jako pochopitelné a vcelku neproblematické,¹¹ stanovit konkrétním letopočtem konec období je už bezesporu složitější: vždy bude více či méně umělé a arbitrární. Devadesátá léta sice striktně (numericky) vzato končí rokem 1999 a století, resp. tisíciletí pak s uplynutím roku 2000, domníváme se však, že ani jeden z těchto letopočtů není sám o sobě pro českou literaturu, potažmo pro literární kritiku natolik pozoruhodný či výjimečný, že by měl být vybrán jako jednoznačný historiografický mezník jedné etapy (pomineme-li jejich nesporný psychologicko-symbolický význam). Devadesátá léta – a platí to i pro literaturu a literární kritiku – se totiž koneckonců co do rozsahu a významu mnohdy jeví jako poměrně fluidní perioda, která má jisté přesahy i do období následujícího,¹² ale také naopak, jako

10 Viz literární a kulturní periodika zpracovaná jako samostatná hesla ve *Slovníku české literatury po roce 1945* dostupném na internetu (*Slovník české literatury po roce 1945* [online]. ÚČL AV ČR, ©2017 [cit. 2017-05-05]. Dostupné z: <http://www.slovníkceskeliteratury.cz/>).

11 Již jsme se však zmínili (a příležitostně se ještě zmíníme) o kontinuitě některých jevů z předchozího období; v tomto smyslu nelze rok 1989 (či 1990) chápat jako absolutní „bod nula“.

12 Jak často soudí např. literární kritička Eva Klíčová, zřejmě nejsoustavněji a nejexplicitněji v článku *Kudy z devadesátek z roku 2015*. Srov. třeba její mínění o současných literárněkritických soudech založených údajně na přetrvávajících, ba zakonzervovaných hodnotách a měřících z 90. let: „[...] A mnohé z nejapností devadesátých let mají tuhý kořínek. Podíváme-li se na nejmohutnější českou literární cenu, která se nedává za zásluhy – Magnesii Literu, devadesátkové autory a jejich hermetické vzkazy, literaturu autonomní, subtilně introspektivní a vůbec čtenářsky se vzpěčující oceňuje víc než dost. [...] kritické soudy se nad českou literaturou stále běžně vyslovují na pozadí literárních hodnot, které byly stanoveny

epocha, která se v určitých ohledech možná uzavřela už před zmíněnými magickými daty.

Které momenty by tedy na roli periodizačního mezníku v dějinách polistopadové literatury, resp. kritiky mohly aspirovat? Předně se nabízejí ty, jež by tvořily hranici jakýchsi „kratších“ 90. let.¹³ Například rok 1998, který, jak připomíná Miroslav Balaštík, je zaznamenán hodným tím, že své první výraznější knihy vydává řada později velmi úspěšných prozaiků (Miloš Urban, Václav Kahuda, Jan Balabán, Jiří Hájíček aj.).¹⁴ Časovou hranici by také mohl tvořit komplex několika relativně méně výrazných (a také obtížněji doložitelných), přesto ve svém souhrnu pro literární komunikaci nikoli zanedbatelných jevů, charakteristických právě pro druhou půli a závěr 90. let, jako je např. stabilizace počtu nakladatelství, zpomalení nárůstu a později postupné snižování množství titulů periodického tisku,¹⁵ spontánní omezení prostoru pro literaturu a kulturu v denním tisku ad. Z mezníků mimoliterárních nelze pominout fakt, že od konce 90. let se co do počtu uživatelů rapidně začíná prosazovat nový komunikační prostředek – internet. Jeho expanze a rozvoj dalších komunikačních technologií bezpochyby znamená zásadní, doslova revoluční mediální změnu, jejímž důsledkem je zřetelný odklon od tradičních (masových) médií ve prospěch médií digitálních (síťových, interaktivních).¹⁶ To formálně i obsahově v následujících letech značně poznamená i literární a kulturní periodika: vzniknou nejen nové platformy existující výhradně na webu (např. Dobrá adresa, iLiteratura aj.), ale i nové formy a žánry (např. různé internetové verze čtenářských fanzinů, blogy, internetová diskuzní fóra, chat aj.).¹⁷

S ohledem na to je třeba říct, že těžiště našeho zájmu jednoznačně leží ještě v situaci literárního systému predigitální éry;¹⁸ nelze si však nevšimnout, že 2. polovina 90. let je anticipacemi nového média (internetu) a jeho role v literárním

devadesátými lety.“ (KLÍČOVÁ, E. Kudy z devadesátek. *Právo*. 2015, roč. 25, č. 252, příl. Salon, č. 944, s. 5).

13 Analogicky k historickým a historicko-publicistickým soudům například o „krátkém“ 20. století (míněno období let 1914–1991) nebo „dlouhém“ 19. století (vymezovaném letopočty 1789–1914).

14 BALAŠTÍK, M. *Postgenerace: zátiší a bojiště poezie 90. let 20. století*. Brno: Host, 2010, s. 11.

15 Srov. údaje Českého statistického úřadu (Český statistický úřad: *Vydávané noviny a časopisy v České republice* [online]. ČSÚ, ©2016 [cit. 2017-09-05]. Dostupné z: https://www.czso.cz/document/ts/10180/32955062/32018116_1210.pdf/4fe2c730-da90-4737-9bd0-4ada38f84c6a?version=1.2).

16 Tato média jsou někdy označována jako „nová“. Podrobněji k této problematice a terminologii viz MACEK, J. *Poznámky ke studiím nových médií*. Brno: Masarykova univerzita, 2013, s. 19.

17 Některé důsledky rozšíření internetu a jeho vliv na knižní kulturu, včetně např. specifické povahy a role tzv. blogosféry v literární komunikaci, popisuje a komentuje Jiří Trávníček (TRÁVNÍČEK, J. Literární kultura v době internetové. Kolik recepčních polí a jaká? *Host*. 2009, roč. 25, č. 9, s. 23–28).

18 Karel Piorecký diferencuje literární systém predigitální a postdigitální, přičemž pojem postdigitální má vyjádřit další, nikoli prvotní fázi digitální kultury. V postdigitální kultuře jsou podle Pioreckého digitální média „už běžnou, nepříznakovou součástí naší každodennosti a na jejich formách je patrný aspekt technologický stejně dobře jako aspekt lidský“ (srov. PIORECKÝ, K. *Česká literatura a nová média*. Praha: Academia, 2016, s. 21).

systemu výrazně poznamenána.¹⁹ Ačkoli ani zde pro účely datace nemůžeme určit jednoznačný okamžik, rozlišení situace literární kritiky na období před masovým rozšířením internetu a digitalizace a situace poté patří k hlavním pomůckám pro ohraničení předmětu i údobí našeho zájmu.

Důležitým argumentem pro ponechání internetové literární kritiky stranou je přitom nejen fakt, že se ve výraznější míře začíná prosazovat až v samém závěru epochy (první, resp. nulté, zkušební číslo internetového časopisu *Dobrá adresa* je publikováno v roce 1999, další výhradně webový literární magazín *iLiteratura* vznikl podle informací redakce až v letech 2000–2002), ale především fakt, že tato oblast by si nutně vyžádala vlastní, metodologicky specifický přístup, primárně založený na komparaci obou prostředí, případně na soustavnějším výzkumu procesu remediace literární kritiky v novém médiu.²⁰ Rozšíření internetu se navíc velmi podílí na oslabení úlohy kritika coby prostředníka mezi autorem (případně dílem) a čtenářem: na internetu je k nalezení množství různých jiných typů informací o literární produkci (např. sdílené názory jiných čtenářů), které mohou mít daleko větší vliv na literární provoz než autoritativní hlas kritiky²¹ a které tak mnohé z jejich funkcí, byť nedokonale, suplují.²²

S ohledem na výše řečené si dovolueme příliš netrvat na striktní dataci závěru období s vírou, že takto se nám snad lépe otevře možnost postihnout některé podstatné jevy a tendence v logičtěších celcích a souvislostech, v jejich přirozenější návaznosti a kontinuitě. (Neotevíráme ovšem témata, která bez větších pochybností nemají své jádro v letech devadesátých – jakkoli může být toto kritérium diskutabilní.)

19 K tomu podrobněji tamtéž, s. 29–57.

20 Autoři konceptu remediace Bolter s Grusinem navrhuje zkoumat situaci vzniku a etablování nových médií nejen z hlediska změn, které přinášejí, ale také (ne-li především) z hlediska kontinuity s médii dřívějšími. Podle nich existuje určitá (formální) logika, s níž nová média přebírají od „starých“ zavedené mediální formy (srov. BOLTER, J., D. a GRUSIN, R. *Remediation: Understanding New Media*. Cambridge: MIT Press, 1999 a také BOLTER, J., D. a GRUSIN, R. *Imediace, hypermediace, remediace*. In: DVORÁK, T. *Kapitoly z dějin a teorie médií*. Praha: Akademie výtvarných umění v Praze, Vědecko-výzkumné pracoviště, 2010. Edice VVP AVU, s. 69–94).

21 Srov. TRÁVNÍČEK, J. *Čtenáři a internauti: obyvatelé České republiky a jejich vztah ke čtení (2010)*. Brno: Host ve spolupráci s Národní knihovnou České republiky, 2011, s. 29.

22 Také Piorecký, který se mimo jiné zabývá recepcí internetu v českých literárních časopisech, klade mezník české recepce literatury na internetu až do nultých let nového tisíciletí, konkrétně do roku 2001. Pro tuto dataci uvádí několik argumentů: v tomto roce přinesla revue *Prostor* (52/2001) tematické číslo věnované internetu, konal se seminář *Soužití knihy a internetu* v Národní knihovně, na stránkách literárních časopisů (*Literární noviny*, *almanach Adieu 2000 – Anketa z jedné kapsy ad.*), proběhlo několik anket, zjišťujících vztah spisovatelů k internetu a jejich prognózy tomuto médiu a v časopise *Host* se objevuje tematický blok *Literatura a internet* (3/2001) (viz PIORECKÝ, K. *Česká literatura a nová média*. Praha: Academia, 2016, s. 42–47).

K pojmosloví (literární kritika, metakritika, polemika ad.)

Jestliže chceme na následujících stranách v souladu s titulem práce hovořit o literární kritice, a zvláště metakritice (výše jsme to již koneckonců několikrát učinili), bude nezbytné tyto na první pohled celkem srozumitelné pojmy právě pro tento účel přiblížit. *Ad hoc* též doplníme charakteristiku mnohdy speciálně vymezovaného žánru polemik, který se v rámci literárněkritické a metakritické rozpravy 90. let rovněž dosti prosazoval.

Literární badatelé jsou většinou toho názoru, že je kritika z tradičně vymezované triády literárněvědných odvětví (historie–teorie–kritika) tou nejméně jasnou a „nejlabilnější“.²³ Nejen diachronně, ale i synchronně se setkáváme s celou škálou postojů od chápání literární kritiky jako svébytné umělecké disciplíny až po její jednoznačné řazení mezi obory literární vědy. V prvním případě se akcentuje její osobitost a subjektivnost, ale také určité estetické působení, ve druhém se podobně jako u jiných literárněvědných disciplín zdůrazňuje vědecká erudice, objektivní metodologie a aspoň relativní exaktnost. Mezi těmito krajními polohami je ovšem množství na jednu či druhou stranu se přiklánějících přechodných pojetí, nezřídka k nerozeznání propojených s úsilím literárněteoretickým, literárněhistorickým a/nebo interpretačním. Literární kritika navíc procházela a zajisté stále prochází přehodnocováním svého obsahu, podoby i smyslu: jejím vymezením se zabývala řada autorů (namátkou např. Otokar Fischer, František Xaver Šalda, Václav Černý, Jan Lopatka, Aleš Haman, Pavel Janoušek, Přemysl Blažíček, Michael Špirit, Petr A. Bílek aj.), což koresponduje s dynamickou i časovou podstatou této disciplíny.

Přesto se o jakési rámcové vymezení pokusme: pro naše účely míníme literární kritikou především takové projevy (psaného a nejčastěji periodickým, řidčeji neperiodickým tiskem publikovaného) myšlení o literatuře, které se v konkrétních případech výhradně nebo převážně a zároveň relativně explicitním způsobem zabývají hodnocením významu a přínosu vybraného literárního jevu, zpravidla konkrétního aktuálně²⁴ publikovaného textu. Obvykle jde o hodnocení estetické,²⁵ avšak jak kritická praxe dlouhodobě dokazuje, toto hodnocení, pokud jej chápeme v úzkém slova smyslu, nemusí být jediné, ani převažující a ani primární. Literárněkritické projevy jsou zásadně texty sekundární; jde o specifický typ paratextu

23 Srov. PETRŮ, E. *Úvod do studia literární vědy*. Olomouc: Rubico, 2000, s. 26.

24 „Odklon od principu nadčasové platnosti a příklon ke konceptu, který upřednostňuje to, co je v bezprostřední současné diskuzi právě aktuální a nové“, akcentují coby jeden z nejdůležitějších rysů kritiky v moderním slova smyslu i autoři hesla Literární kritika v *Lexikonu teorie literatury a kultury* (Linda Simonis, česká adaptace Jirí Trávníček; In: NÜNNING, A., TRÁVNÍČEK, J. a HOLÝ, J. *Lexikon teorie literatury a kultury: koncepce – osobnosti – základní pojmy*. Brno: Host, 2006, s. 455–457).

25 Haman uvádí, že estetické hodnocení „spočívá ve vyhodnocení atraktivnosti (přitažlivosti) či averzity (odpudivosti) funkčních prvků díla“ (HAMAN, A. *Nástin dějin české literární kritiky*. Jinočany: H & H, 2000, s. 11).

(epitextu),²⁶ tj. textu „vnějšího“, a to i v případě jeho obecnějšího či programového založení. K uvedeným náležitostem mohou navíc přistupovat další pro literární kritiku obvyklé, nikoli však vždy nezbytné znaky, jako relativní bezprostřednost vzniku literárně kritického projevu po publikaci díla, relativně kratší rozsah, prostor pro subjektivitu pisatele, soustavnost, pravidelnost, filologický charakter aj.

Literární kritika v našem pojetí není myšlena pouze jako kritika v užším smyslu, tedy jako samostatný textový žánr – její konkrétní realizace mohou být v našem chápání řazeny pod různé slohové útvary, ať už publicistické či publicisticko-odborné (kritika, recenze, úvaha, esej, komentář, polemika, glosa, rozhovor, ...). Rozhodující pro přijetí určitého textu do kategorie literární kritiky a do pomyslného korpusu této práce je vždy jeho obsah, resp. komplexní pojetí a vyznění, provázené přítomností zpravidla několika z uvedených, pro literární kritiku příznačných prvků a rysů. V zobecňujících pasážích ovšem pro stručnost nejčastěji hovoříme jen o „(literární) kritice“, „metakritice“ (pokud je nutno tento aspekt zdůraznit, viz vymezení metakritiky níže), „literární kritice a metakritice“, popřípadě „reflexi“, namísto vyčerpávajícího označení typu „literární kritika, publicistika a metakritika“ apod. Obdobně také, pokud není nezbytné být jemnější, užíváme ve smyslu víceméně jednoznačně vyprofilované sociální role, již na sebe literární znalec jako aktér literárněkritické komunikace v daném okamžiku či trvaleji bere,²⁷ termín „kritik“, resp. „kritici“, namísto hyperkorektní specifikace profesního zaměření příslušné osoby či uvádění širokého výčtu „kritici, recenzenti, publicisté, znalci“ apod.

Metakritikou – kterou lze ovšem chápat jako variantu či subdisciplínu literární kritiky – zde rozumíme texty o kritice. Právě metakritické, tj. do značné míry zobecňující projevy, ať už explicitní či implicitní, programové či popisné, soustavné či příležitostné (včetně názorů vyjádřených marginálně třeba v rámci běžné literární recenze nebo kritiky) stojí v popředí našeho zájmu, a to právě proto, že tento typ textů je pro pohyby a posuny v literární kritice vždy velmi signifikantní, a někdy dokonce skutečně bývá – přidržíme-li se titulní metafory – hlavním hybatelem literárněkritického myšlení, ba literárního dění.

Jak z uvedeného vyplývá, přes výrazové rozlišování metakritiku nechápeme jako ostrý protiklad (binární opozici) k „standardním“, do značné míry rutinním projevům literární kritiky – koneckonců tyto dva druhy kritického myšlení se nejdnou vyskytují smíšeně (tzn. i v rámci jednoho textu), přičemž jen stěží lze

26 Srov. např. MÜLLEROVÁ, L. *Paratexty a česká nakladatelství: (knižní strategie v 90. letech 20. století)*. Kostelec nad Orlicí: Litterae, 2010 či KRÁLÍKOVÁ, A. *Autorské tváře v knižních zrcadlech: obrazy autorů současné české literatury v perspektivě kulturního transferu*. Příbram: Pistorius & Olšanská, 2015, zejm. s. 35–52 (autorky se opírají o terminologii Gérarda Genetta, který k tomuto typu epitextu ještě dodává přívlastek „veřejný“).

27 Srov. JANOŠEK, P. *Černá kočka aneb Subjekt znalce v myšlení o literatuře a jeho komunikační strategie*. Praha: Academia, 2012, s. 126, resp. 133 an.

od sebe oddělit. Jejich společným určením je aktivní formování tradičně centrálního pole recepcce literárních textů.²⁸ Metakritiku v souladu s jejím nejširším významem („kritika kritiky“) vnímáme spíše jako určitý pandán kritiky, popřípadě její zvláštní vrstvu. V některých případech je ve věcné rovině samozřejmě možné identifikovat jistou odtažitost metakritických textů vůči paralelní (rutinní) kritické praxi – na nejfrapantnější rozdíly, zejména pokud je identifikujeme v rámci aktivit téhož subjektu v příslušných momentech výslovně upozorníme –, obecně však předpokládáme, že metakritické a v užším smyslu literárněkritické projevy jsou navzájem kompatibilní: jedny v zásadě vyrůstají z druhých a naopak.

Žánr polemik, *de facto* verbálních konfrontací, jenž má (nejen) v českém kontextu na poli literárněkritických diskuzí svou tradici,²⁹ vyzdvihujeme zejména pro jeho stimulační funkci: právě zde většinou nejnápadněji vyvstávají místa, na nichž lze sledovat to nejpodstatnější dění v oblasti kritérií a hodnot. Polemiku chápeme především jako tematizovaný, relativně dostředivý dialog či polylog, kdy se mluvčí v textové produkci střídají a přímo či nepřímo na sebe reagují. Adresátem polemiky nemusí být výhradně jen autor předcházející repliky (mnohdy skutečně není adresátem primárním), ale širší kritická, popřípadě čtenářská obec. Proto se také o polemice hovoří jako o tematizovaném a zároveň určitému publiku předvedeném sporu, jako o „hádce před svědky/čtenáři“. ³⁰ K identifikaci určitého textu jakožto polemiky nestačí porozumět jeho obsahu, ale je také nutno rozeznat ho jakožto reakci na jistý pretext. Také v tomto případě jde o pojem žánrově a tematicky flexibilní: předmětem polemiky mohou být v různých textových typech a útvarech jak konkrétní literární jevy, tak kritika sama.³¹

Kromě časového zasazení (datece) je tedy kritériem pro výběr ve výkladu komentovaného materiálu především jeho relevance, přesněji řečeno věcná souvislost se sledovaným jevem, význam, případně též reprezentativnost, přičemž se nezříkáme ani kritéria „estetického“, tedy subjektivně pocíťované zajímavosti případu; pomocným kritériem je také jméno kritika, neboť preferujeme ty autory, kteří se literární kritikou zabývají systematicky a kontinuálně a kteří se přinejmenším z retrospektivního pohledu v literární komunitě etablovali.

28 Jiří Trávníček v současnosti vymezuje sedm recepčních okruhů/polí, v nichž lze dohledávat hodnotově relevantní ohlasy na daný literární text; jsou to: 1. literární kritika, 2. paratexty, 3. škola, 4. knižní svět, 5. jiná média, 6. blogy, 7. mlčící většina (srov. TRÁVNÍČEK, J. Literární kultura v době internetové. Kolik recepčních polí a jaká? *Host*. 2009, roč. 25, č. 9, s. 23–28).

29 Srov. množství významných dobových polemik, zařazených do rozličných sbírek a výborů (např. HOUŠKA, V. *Facky, hroty, polemiky*. Praha: ARSCI, 2008; BURIÁNEK, F. *Čítanka české literární kritiky*. Praha: Československý spisovatel, 1974; HRTÁNEK, P. *Antologie textů k dějinám české literární kritiky: (XIX. století)*. Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě, 2008; HRTÁNEK, Petr. *Antologie textů k dějinám české literární kritiky II: (1. polovina XX. století)*. Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě, 2009 aj.).

30 HOMOLÁČ, J. Polemika jako žánr (Na materiálu šaldovském). *Česká literatura*. 1998, roč. 46, č. 3, s. 238.

31 Tamtéž, s. 236–237.

Návaznosti a inspirace

Naše kniha do určité míry koresponduje zejména se třemi publikacemi z posledních let. Její základní teoretická východiska jsou inspirována především monografií *Černá kočka aneb Subjekt znalce v myšlení o literatuře* Pavla Janouška,³² časovým zaměřením navazuje na publikaci Petra Andrease *Vybírat a posuzovat*,³³ jež byla věnována literární kritice a interpretaci období normalizace, a konečně předmětem svého zájmu souvisí (a v některých bodech se nevyhnutelně prolíná) s knihou *Postgenerace (Zátiší a bojiště poezie 90. let 20. století)* Miroslava Balaščíka.³⁴

S Pavlem Janouškem, jak již mohlo být patrné, sdílíme představu myšlení o literatuře jako jistého druhu diskurzu, tj. „komunikace probíhající za určitých podmínek prostřednictvím jazykových promluv mezi mnoha mluvčími“.³⁵ V tomto pojetí nápadněji vyvstává měnlivá, interakční a neustále rekontextualizační stránka této specifické komunikace, její pružnost a komplexnost. Jak upozorňuje Janoušek, „přestože naším zvykem bývá klást důraz na jednotlivé řečové akty, můžeme celou tuto komunikaci pojmut [...] jako jeden postupně v čase narůstající text. Jednotliví mluvčí-znalci pak jsou vůči tomuto textu nejen v pozici jeho čtenáře a interpreta, ale také v pozici tvůrců, kteří jej ve vzájemné interakci posunují a proměňují.“³⁶

Toto pojetí mimo jiné podtrhává nutnost zkoumat veškerý materiál nejen textocentricky, ale také v jeho situovanosti; pro badatele snažícího se přiblížit podobu a fungování určitých tematicky souvisejících jazykově vyjádřených projevů je tak v určitých případech obsah sdělení pouze dílčí, tj. jen jednou z mnoha informací. Se stejnou pozorností jako obsahová a významová stránka by proto, pokud to časový odstup dovolí, měly být sledovány i další komunikační faktory: druh a pozice autora v komunikačním procesu, jeho záměr, užívané komunikační strategie (např. volba žánru, způsobu publikace apod.), adresát, na něhož cílí, kontext, v němž se pohybuje atd. Pavel Janoušek tak ve své koncepci literární kritiky (ba celé literární vědy) obrací pozornost nejen na sémantiku, ale i na pragmatiku zkoumaných kritických aktů – a tuto cestu, jak jsme již řekli, nechceme ignorovat.

Jmenovaná Andreasova monografie se zabývá normalizační kritikou prizmatem konceptu politické interpretace, konkrétně tzv. autoritativního diskurzu, který se pro období výrazné politizace veřejného života (včetně literární kritiky) v letech 1948–1989 jeví jako nejpřípadnější. Andreas, podobně jako Janoušek, chápe

32 JANOUŠEK, P. *Černá kočka aneb Subjekt znalce v myšlení o literatuře a jeho komunikační strategie*. Praha: Academia, 2012.

33 ANDREAS, P. *Vybírat a posuzovat: literární kritika a interpretace v období normalizace*. Příbram: Pistorius & Olšanská, 2016.

34 BALAŠČÍK, M. *Postgenerace: zátiší a bojiště poezie 90. let 20. století*. Brno: Host, 2010.

35 JANOUŠEK, P. *Černá kočka aneb Subjekt znalce v myšlení o literatuře a jeho komunikační strategie*. Praha: Academia, 2012, s. 119–120.

36 Tamtéž.

normalizační literární kritiku v rozměrech teorií jednání; je ostatně přesvědčen, že právě normalizační éra podtrhla instrumentálnost literární kritiky a zvýraznila ji (a vlastně literaturu a kulturu vůbec) jako literárněkritické jednání (čin). Metodologicky značně propracovaná Andreasova publikace však s ohledem na naše téma zároveň naznačuje, že vzhledem ke změně sociálního paradigmatu je nutno k literární komunikaci a myšlení o literatuře v 90. letech přistupovat poněkud odlišně: s výše zmíněným požadavkem neopomenout jejich kontextovou zakotvenost by bylo celkem nadbytečné snažit se příliš urputně pronikat „za“ v daném období skutečně publikované komunikáty a jejich manifestace, tak jak se o to nutně musel pokoušet, třeba i formou dodatečných rozhovorů s někdejšími aktéry literárního provozu, právě Andreas.

Pádem institucionální cenzury se totiž literární komunikace stala otevřenější a explicitnější, přinejmenším k tomu aspoň byly nastoleny příhodnější podmínky. Lze předpokládat, že míra inkonzistence veřejných verbálních projevů, kterými literárněkritické projevy vždy nepochybně jsou, se přece jen výrazně snížila oproti období předchozímu, kdy každý aktér veřejné komunikace, tedy včetně aktérů literárních, byl nucen chtít nechtít hrát s režimem podstatně odlišnou, na mnohem přísnějších pravidlech založenou hru. Protože se již v tak velkém rozsahu patrně neuplatňují jinotaje, druhé významy slov a vůbec tzv. ezopský jazyk, metoda odhalování jejich více či méně zastřeného významu a účelu nemůže v naší práci být dominantní metodou (tak jako u Andrease). To je mimo jiné důvodem, proč jsme se – na rozdíl od badatelů zabývajících se dřívějším obdobím – rozhodli nezohledňovat, přesněji řečeno koncepčněji nezjišťovat mínění a zpětné hodnocení událostí tehdejších aktérů, například metodou orální historie apod. Naopak přikládáme větší váhu analýze a interpretaci dobových pramenů v náležitých vztazích a souvislostech. Jinými slovy: předmět našeho zájmu se do značné míry kryje s primárními zdroji informací o něm.

Miroslav Balašík, s nímž se naše práce částečně potkává zejména ve snaze zprostředkovat recepční kontext 90. let, se ve své knize soustřeďuje především na mladou básnickou generaci. Prozaickou tvorbu poněkud marginalizuje a ve své publikaci ponechává stranou s tvrzením, že o první významnější porevoluční generaci je možné mluvit teprve od konce 90. let. Domníváme se však, že touto redukcí, navíc do značné míry motivovanou více než desetiletým odstupem, a tudíž znalostí dalšího literárního vývoje některých autorů (tedy zpětným vyzdvižením některých jejich raných děl) se poněkud opomíjí význam dobové literárněkritické a metakritické diskuze orientované na prózu. Balašíkův přístup „z perspektivy vývoje české poezie“ nás tedy pobízí k příspěvku pokoušejícímu se tuto mezeru ve výzkumu literární kritiky a metakritiky 90. let alespoň částečně zaplnit.

Struktura knihy

Ve své práci se – takříkajíc pod tíhou zkoumaného materiálu – přikláníme ke stále častějšímu pluralitně-procesuálnímu pojetí (literární) historie, tedy konceptu, který představuje jistou alternativu k tradičnímu lineárně-kausálnímu („příběhovému“) ztvárnění dějin. Je možné jej shrnout do následující formulace: „Každá jednotlivost je zachycena v síti mnohočetných vztahů – a co více, může být nahlížena z nekonečného počtu různých perspektiv, takže ji není možno uzavřít do jediného kontextu a přiřknout jediný možný smysl. Myšlená linie souvislosti byla nahrazena představou sítě.“³⁷ V tomto ohledu se ztotožňujeme s názorem Dalibora Turečka aplikujícího na českou literaturu 19. století především slovenskou literární teorii vypracované koncepty „pulzační estetiky“, resp. popisujícího ji v rámci tzv. synopticko-pulzačního modelu: Tureček v této souvislosti prezentuje obecnější závěr, který se zdá být případný i pro předmět našeho zájmu, a sice, že „základním principem existence literatury se [...] skutečně jeví být proměnlivá koexistence, vytvářející stále nové konfigurace a modifikace“.³⁸ Tato premisa do značné míry podmiňuje i uspořádání knihy, tj. finální strukturaci předkládaných zjištění.

V následujících pasážích tedy historicko-analytickou metodou představujeme hlavní momenty a tendence literárněkritického myšlení 90. let. S určitým zobecněním abstrahujeme několik základních témat („uzlových bodů“, tematických ohnisek), resp. typů či proudů literární kritiky, které pro naše účely rozdělujeme do pěti samostatných, dále členěných kapitol. Ty mají charakter jakýchsi dílčích, avšak relativně provázaných vzhledů do problematiky literární kritiky a metakritiky 90. let, přičemž je vždy akcentována jiná dominanta, jiný vybraný aspekt. Odlišně koncipovaná šestá kapitola zabývající se ohlasy vybraných knih poté poskytuje určitý prostor pro ilustraci a „ověření“ oddílů předchozích. Každou kapitolu pro přehlednost završujeme stručným resumé, podtrhujícím nejpodstatnější body výkladu, popřípadě nejdůležitější konsekvence, které z něj plynou. Syntézu svých zjištění pak prezentujeme v závěru knihy.

První dvě kapitoly vyznačují dva základní směry literárněkritického myšlení objevující se zejména v úvodních letech sledované etapy. V kapitole Retrospektivy se zabýváme zejména pokusy kriticky pojmenovat proměnu literatury a literární komunikace po roce 1989 a snahami popsat její novou situaci. Mapujeme symptomatické diskuze raných devadesátých let (např. kauzy Antištoll, Sýs, Kasarda,

37 SVATOŇ, V. Diskontinuita v kontinuitě literárněvědného myšlení. In: VAJDOVÁ, L. (ed.). *Kontinuita a diskontinuita vývinového procesu poezie, prózy a drámy* (Bratislava: VEDA), 2007, s. 37; citováno dle TUREČEK, D. *České literární romantično: synopticko-pulzační model kulturního jevu*. Brno: Host, 2012, s. 94.

38 TUREČEK, D. *České literární romantično: synopticko-pulzační model kulturního jevu*. Brno: Host, 2012, s. 112, a dále zejm. s. 92–142; viz také PAPOUŠEK, V. a TUREČEK, D. *Hledání literárních dějin*. Praha: Paseka, 2005.

úvahy o generacích), pro něž je příznačné nejen úsilí o diagnostikování momentálního stavu, ale též značný zájem o dění minulé, přesněji řečeno o „vypořádání se“ s jednou – jak se obecně soudilo – provzdu uzavřenou epochou. V kapitole Anticipace patří naopak naše pozornost dobovým vizím budoucnosti: sledujeme názory kritiků, případně dalších aktérů literárního dění na směřování literatury, rekonstruujeme její projektování a popřípadě též odmítání takového projektování. Atmosféru očekávání (velkého Kritika, eventuálně Autora, Básníka, Románu apod.) příznačnou hlavně pro období kolem roku 1993 charakterizujeme zejména v subkapitole Čekání na Kritika; k tomuto tématu se z jiných úhlů vrátíme i v kapitolách následujících.

Další dvojice kapitol zkoumá literární kritiku určitého, relativně vyhraněného typu. S přihlédnutím zejména k dobovým metakritickým diskuzím zde představujeme dvě specifické podoby literárněkritické reflexe, přičemž též uvažujeme o jejich relevantnosti a produktivitě v daném období. V kapitole Kritika postmoderní se soustředěněji zabýváme projevy svého času populárního postmoderního myšlení v literární kritice a metakritice 90. let. Nastíňujeme zahraniční i domácí kontext postmodernismu a upozorňujeme na naše nejvýznamnější postmoderní hlasy. V kapitole Kritika katolická, křesťanská, spirituální... zase podrobněji zkoumáme jeden ze specifických, byť užších, literárněkritických proudů 90. let, mající své světonázorové, tudíž i estetické východisko zakotveno v křesťanské tradici a víře.

V páté, relativně rozsáhlejší kapitole Spory o autenticitu popisujeme genezi a průběh jednoho z nejvýraznějších sporů literární kritiky 90. let, tj. několik let trvajících polemik nad tím, co je tzv. autentická literatura, co je „autenticita“ v literatuře, jaká je její povaha, hodnota atd. Neomezujeme se však pouze na příspěvky zabývající se výhradně touto otázkou, neboť, jak se ukázalo, šlo v těchto diskuzích i o další podstatné momenty, na nichž se nejednou komplexněji odhalovala východiska a založení diskutujících, jakož i jejich názory na to, co literární kritika je a jaký je její účel a smysl. Proto také v této kapitole podrobněji rozebíráme odlišná pojetí kritiky u čelných osobností časopisu Tvar na jedné straně a časopisu Kritická Příloha Revolver Revue na straně druhé, která v dané době vyústila v silný antagonismus mezi redakčními okruhy obou periodik.

A konečně v kapitole Kritické reflexe – knihy, ohlasy, kontexty sledujeme ohlasy vybraných próz – těch, které ponejvíce rezonovaly literární kritikou daného období. Dáváme zde zaznít zejména hlasům neaktivnějších kritiků daného období, avšak neignorujeme ani projevy recenzentů příležitostných, pokud jsou pro naše téma relevantní či nějakým způsobem pozoruhodné. Kromě jiného nám tato kapitola umožňuje konfrontaci našich dřívějších zjištění s reálnou, tj. ke konkrétním dílům přímo a explicitně se vztahující kritickou praxí.

Nikoli překvapivě se ukazuje, že v jednotlivých kapitolách nejde o naprosto izolovaná témata, která bychom mohli sledovat a interpretovat plynule, takříkajíc jedno po druhém. Spíše máme co do činění s více či méně se překrývajícími (a ne-

zřídka také pravidelně se navracejícími) dílčími motivy, činiteli a tendencemi rozsáhlejší komplexní diskuze o literatuře a literární kritice 90. let. Hodí se tedy spíše představa složitějšího, vrstevnatějšího jevu, který může být odhalován (a v našem textu modelován) toliko postupně z různých stran, a nikoli striktně vývojově, chronologicky a kategoricky.